

типностi форм. Серед них переважають вироби iз прямою спинкою, загостреною (рис. 2:1,5,7,8) чи тупою (рис. 2:2-4,6) на кiнцi, iз язичковими потовщеннями у верхнiй частинi робочого краю (рис. 2:2,5,6,8) чи без них (рис. 2:1,3,4,7), до яких спрямованi потоншенi краi кресал, якi часом навiть сти-каються. Край останнiх зазвичай завитий на 0,5 чи 1 оберт. Край завивка на одному iз кресал спаяний iз верхньою частиною спинки (рис. 2:3). Ще одне огниво iз довгим розклепаним на кiнцi носиком

(рис. 1:5) має аналогiї з подiбним кресалом iз Надпорiжжя [Шаповалов, 2001, рис. 3:137]. Такi вироби використовувалися, як вже зазначалося вище, i в ХІХ ст.

Отже, як бачимо, представлена добiрка кресал iз Лядавських околиць (Середнього Поднiстер'я), зi значною часткою вiрогiдностi, може бути датована ХУІІІ-ХІХ ст. i репрезентує матерiальну культуру українського населення цього рeгiону.

Джерела:

1. Вовк Х.Т. Студiї з української етнографiї та антропологiї. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.
2. Духiн О. Городок Козача Пристань на Сiверському Донцi // Дослiдження археологiчних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 4. — С.43-46.
3. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — Л.-М.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. С.7-120.
4. Сагановiч Г.М. Кавальскiя вырабы средневяковага Мсцiслава // Помнiкi мастацкай культуры Беларусi. Новыя даследавання. Мiнск: Навука i Тэхнiка, 1989. — С. 183-189.
5. Свешнiков I.К. Битва пiд Берестечком. Львiв: Слово, 1993. — 305 с.
6. Шаповалов Г.І. Суднопластво у духовностi давньої України. — Киiв-Запорiжжя: Дике поле, 2004. — 204 с.

Катерина Валентирова

БАСЕЛАРД В ОЗБРОЄННІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОРЕПЛАВЦІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я*

В ході досліджень затонулого середньовічного судна поблизу поселення Новий Світ протягом сезону 2013 року Центром підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка було знайдено декілька артефактів, в подальшому ідентифікованих як кинджали типу баселард. Ці знахідки є унікальними для території України. Їх вивчення дотичне до важливих питань щодо історії мореплавання та морської торгівлі, розвитку клинкової зброї, крос-культурних зв'язків, які мали місце в Північному Причорномор'ї за доби Середньовіччя. На особливу увагу заслуговує зіставлення археологічного матеріалу з інформацією, що несуть в собі письмові джерела. Це дозволяє краще зрозуміти археологічний та історичний контекст, місце предметів у ньому.

Ключові слова: *баселард, холодна зброя, морська торгівля, Північне Причорномор'я, Середньовіччя*

During the field season 2013 daggers type baselard were found on the medieval shipwreck near Novy Svet. This finding is unique for Ukrainian territory. Researching baselards linked to important questions about the history of navigation and maritime trade, melee weapon development, cross-cultural relationships in the Northern Black Sea region in the Middle Ages. Comparison of archaeological and written sources allows us to better understand the artifacts and its archaeological and historical context.

Keywords: *baselard, melee weapon, maritime trade, Northern Black Sea region, Medieval Ages*

Історія окремих видів зброї – призма, через яку по-новому можна побачити дійсність, в якій вони народжувались та побутували. Зброя в археології не рідко виступає культурним та хронологічним маркером, вказує на поширення технологій, військових традицій, зв'язків між рі-

зними спільнотами та багато іншого. Тим не менш, перед тим, як конкретний артефакт буде здатний виконувати подібну роль, він повинен пройти через процедуру максимально повного дослідження. На сьогодні така процедура вимагає широкого залучення неархеологічних методів з

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

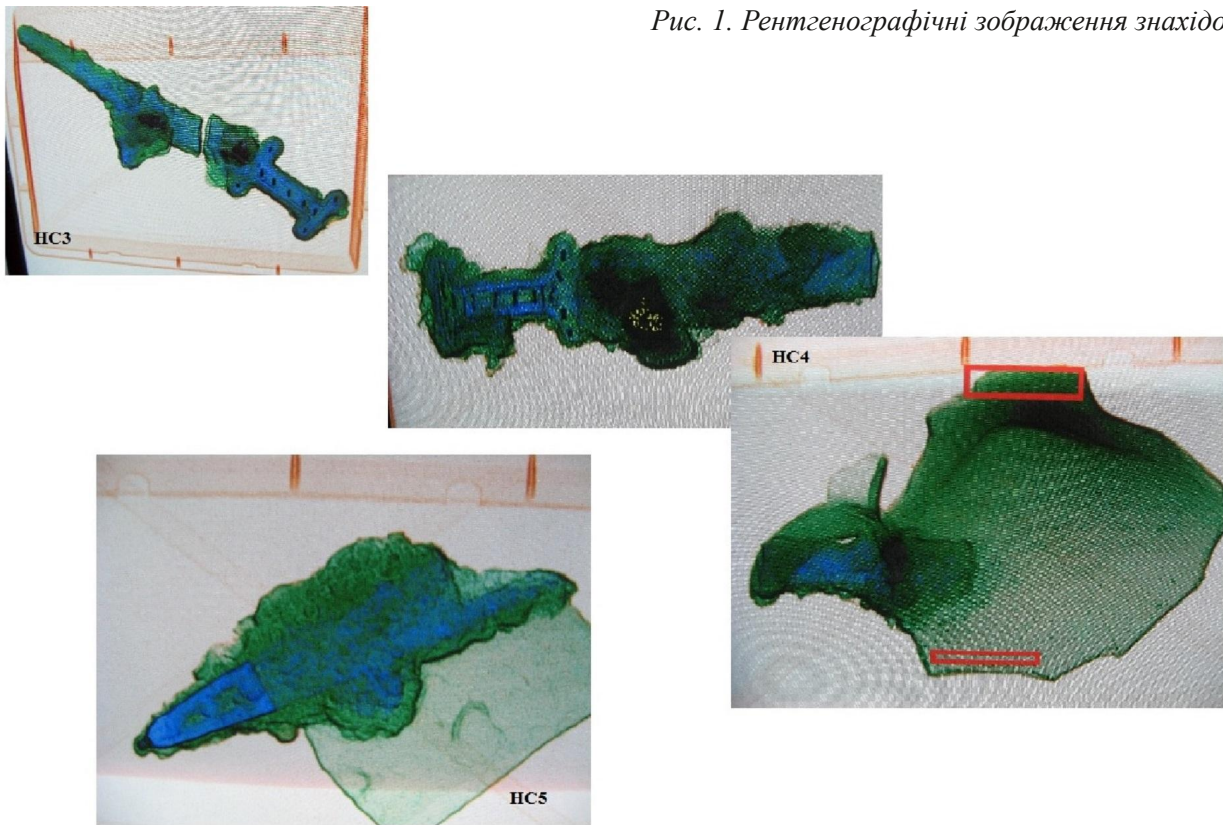

Рис. 1. Рентгенографічні зображення знахідок

царини точних, природничих та гуманітарних наук. Нормою є ретельне вивчення контексту знахідки. Все це поступово виводить українську археологію зброї на міждисциплінарний рівень досліджень. На такому фоні доречною виглядає ревізія ставлення до письмових та зображальних джерел в аналізі археологічного матеріалу. Традиційно вони виступають тим, що підтверджує чи спростовує археологія. Рідше – джерелом для з'ясування окремих моментів виготовлення та експлуатації. Поряд з тим, в деяких випадках цілком можливим є їх використання для відтворення уявлень носіїв культури-сфери побутування про те, яку соціальну, економічну, містичну функцію виконував той чи інший предмет. Такий аналіз є історичним за своїм змістом, тим не менш його присутність в межах археологічного дослідження здатна забезпечити більш широке розуміння артефакту.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка є одним з небагатьох в Україні наукових осередків, що систематично займаються розвитком підводної археології. Зокрема, це завдання, починаючи від свого заснування у 1990 році, виконує Центр підводної археології, який

функціонує при Університеті [1]. Серед основних об'єктів досліджень Центру з 1999 було затонуле поблизу сучасного пмт Новий Світ (Автономна республіка Крим) середньовічне судно. Аналіз археологічних матеріалів та письмових документів дозволив ідентифікувати його як торговельну пізанську галеру, що опинилась на морському дні у 70-х роках XIII сторіччя [2; с. 143]. Пам'ятка є доволі складною. Корпус судна не зберігся. Зустрічаються тільки його дерев'яні та металеві фрагменти. Об'єкт фіксується виключно за площею поширення матеріалу. Він знаходиться недалеко від берега, на невеликій глибині (11 – 14 метрів), в курортній зоні. Через це, поряд з природними процесами, які постійно переміщують культурний шар, існує небезпека антропогенного непрофесійного втручання. Археологічний матеріал з пам'ятки надзвичайно різноманітний і дає широке поле для досліджень. Артефакти середземноморського та близькосхідного походження є ґрунтом для встановлення особливостей крос-культурних зв'язків та контактів між середньовічними Заходом та Сходом, місця Північного Причорномор'я в цих процесах. Значна група артефа-

ктів має інформативний потенціал не тільки в археологічному та історичному, а й в мистецтвознавчому аспекті. Серед знахідок дослідники виділяють конструктивні частини самої галери, товар, що перевозився на судні (здебільшого це керамічний посуд), предмети, які належали членам екіпажу. Серед останньої групи важливе місце займає зброя. Колекція холодної зброї з Нового Світу невелика, проте цікава та інформативна. П'ять предметів з неї були ідентифіковані як кинджали баселарди.

Історичне тло вичерпно обґрунтовує появу італійського судна в водах Чорного моря. Для XII – XV ст. можна з упевненістю говорити про важливу роль італійського чинника в історії земель сучасного Кримського півострова. Вже у XII ст. відбулося проникнення італійських купців до регіону. Протягом усього періоду італійської присутності в Криму, що тривала до XV ст., за домінуючу позицію боролися представники Генуї та Венеції. У 1169 та 1192 роках між Генуєю та візантійськими імператорами, Мануїлом Комніним та Ісаком Янголом відповідно, були підписані договори, які декларували виключні права генуезців в Криму. Це стало основою для утисків останніми венеціанців, торговельні факторії яких існували в Північному Причорномор'ї з початку XII ст. Після захоплення Константинополя у 1204 р. та утворення Латинської імперії італійцям довелося згорнути справи в Причорномор'ї з огляду на економічну недоцільність. Відновили свою діяльність вони лише після реставрації Візантійської імперії. В 1261 р. візантійський імператор Михайло Палеолог надав Генуї, а у 1265 р. – Венеції право на вільне плавання у водах Чорного моря. Конкуренція між двома республіками за вплив у регіоні періодично виливалася у військові сутички різного масштабу. Як приклад, можна згадати війну 1294 – 1299 рр. Переможцем з протистояння вийшла Генуя, що посилювало її лідерські позиції. Активність італійців в Причорномор'ї продовжувалася до 70-х років XV ст., коли вони остаточно були витиснені османами. Кримський півострів представляв інтерес для італійців, в першу чергу, з точки зору ведення торгівлі. Так, протягом XII – XV ст. італійський компонент багато в чому визначав кон'юнктуру економічного життя Північного Причорномор'я. Окрім того, він був важливим в політичному, культурному та інших контекстах [3].

Археологічні матеріали, що проливають світло на військову справу мореплавців Північного

Причорномор'я та італійців в середньовічному Криму, не є багатими. Тому знахідки Центру підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2013 року стали без перебільшення унікальними для української археології. Ми здійснили спробу за можливістю максимально комплексно дослідити колекцію зброї з Нового світу. Найбільш інформативними виявились артефакти, що були визначені як кинджали-баселарди [4; с. 65 – 72].

До комплексів озброєння більшості народів, що мешкали на території сучасної України протягом XIII – XV сторіч, баселард не входив. Виключення становили вихідці з Італії. Баселард – специфічний вид клинкової зброї, що був поширений в Європі протягом XIII – XV сторіч [5; с. 8]. Його відносять до довгих кинджалів чи коротких мечів. В сучасному зброєзнавстві існує два визначення терміну баселард. У вузькому розумінні він об'єднує під собою відповідні клинки XIII – XIV ст. з характерним І-подібним ефесом. В широкому значенні охоплює також зразки з певними морфологічними варіаціями, що зустрічались до початку XVI ст. Етимологія назви пов'язана зі швейцарським містом Базель – одним з основних центрів виготовлення даного виду зброї [6].

Баселард визначається специфічною морфологією клинка та ефесу. Для клинка була характерна форма приплющеного конуса. В перетині він нагадував ромб чи лінзу. До середини або 1/3 довжини клинка могли спускатися два чи три доли. Ефес являв собою металеву основу, виготовлену монолітно з клинком, до якої за допомогою заклепок приєднувались дерев'яні чи металеві (рідше – з інших твердих матеріалів) накладки. Гарда і навершя являли собою розширення руків'я. Як правило, вони були прямі, інколи – вигнуті по відношенню до нього.

Баселарди виготовлялись з заліза, меншою мірою – з бронзи. Зустрічаються екземпляри різної якості та розміру, що, вочевидь, свого часу визначало їхню вартість і функціональне призначення. Декорування для баселарда було скоріше виключенням, аніж нормою. Кинджали-баселарди носились на поясі чи на перев'язі, яка йшла через плече. Інколи – в піхвах, основним матеріалом виготовлення яких було дерево. Найбільш ранні екземпляри датовані першою половиною XIII ст. Яскравий приклад такого баселарду зберігається в Лондонському музеї. Він був знайдений в р. Темзі у Вестмінстері. Численні зразки XIII – XV ст. можна зустріти в музеях Німеччини,

Швейцарії, Франції, Італії, Великої Британії [5; с. 8 – 11].

Лицарі носили баселард в комплекті з довгим мечем. Але найбільшим попитом він користувався серед середнього класу. Його популярність забезпечувалась значно нижчою в порівнянні з мечем вартістю, відсутністю соціальних обмежень на носіння, відносною простотою у використанні. При всьому цьому деякі баселарди могли завдовжки сягати 100 см, і навіть менші зразки в середніх розмірах 35 та 75 см являли собою достатньо серйозну зброю. В другій половині XIII ст. баселард входив до стандартного набору озброєння італійських піхотинців [7; с. 47].

Баселарди з затонулої пізанської галери перебувають в лабораторії Центру підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони зберігаються з закритих контейнерів, в яких присутня відповідна до норми кількість сілікагелю. Контейнери розташовані поза зоною потрапляння сонячних променів та за можливістю захищені від температурно-вологісних коливань. При цьому умови зберігання потребують поліпшення. Стан збереженості знахідок – незадовільний. Клинки майже чи повністю зруйновані агресивним для металу середовищем Чорного моря. Більшість з них утримує свою форму завдяки характерним органічним наростам.

Предмети вимагають комплексного фізико-хімічного дослідження. Перспективу також мають фізичні та біологічні дослідження зразків наростів на артефактах. На даний момент вдалось отримати рентгенографічні знімки тільки трьох з п'яти артефактів. Саме завдяки ним вдалось з'ясувати морфологічні особливості та визначити предмети як кинджали баселарди. Інші два були ідентифіковані за аналогією.

Перший предмет (НС1) на даний момент, внаслідок сучасного зламу, складається з двох фрагментів. Втрачено закінчення клинка (старий злам). Загальна довжина знахідки 56.2 см. (параметри наводяться з урахуванням наростів). Тіло предмета збереглося лише у вигляді рихлого оксиду метала. Форма зафіксована завдяки наявності товстого, відносно рівномірного шару наростів потужністю в середньому 0.5 – 0.7 см..

Фрагмент 1. Ефес з верхньою частиною клинка, припаяний до фрагменту амфори (ручка з фрагментом вінчика та стінки). Довжина фрагменту 25.5 см. Наверх аналогічне за формою до гарди (пряме), перпендикулярне їй,

завдовжки 10 см., завширшки – 3.2 см. (тут і нижче виміри надаються з урахуванням наростів). Довжина гарди приблизно 14 см., ширину виміряти неможливо. Довжина руків'я 9 см., ширина – 3.4 см. Параметри зламу – 5.7x2.7. На злам візуально фіксується перетин клинка. Його ширина 4.5 см., товщина – 0.8 см. Фрагмент 2. Нижня частина клинка без закінчення. Довжина фрагменту 30.7 см. Спостерігається характерне поступове звуження клинка. Параметри його нижнього зламу – 3.8x1.9.

НС2 внаслідок сучасного пошкодження, складається з трьох фрагментів. Дискусійною є їх приналежність до одного об'єкту: обриси середньої частини, яка припаяна до каменя, не прослідковується візуально, при цьому руків'я (верхня частина) зміщено вліво по відношенню до фрагменту клинка (нижня частина). Так, це може бути як зламаний кинджал, так і дві частини різних об'єктів, що припалися до одного предмету.

Фрагмент 1. Наверх з фрагментом руків'я. Загальна довжина 10 см. Довжина наверх 8.6 см., ширина – 2.8. Руків'я завдовжки 7.7 см. при ширині 3.4 см., завершується зломом. У перетині має форму прямокутника 1.5x0.8 см. Тіло предмета загалом не збереглося. Виключення становлять тонкі смуги кольорового металу, які, можливо, є залишками накладок.

Фрагмент 2. Довжина фрагмента 11.3 см. Як вже зазначалося, обриси майже не помітні. Фіксуються лише два свіжих злами.

Фрагмент 3. Нижня частина клинка завдовжки 16.8 см. Злам завдовжки 4.5 см. Метал не зберігся. Простежується лише форма клинка. Параметри перетину 2.5x0.8. Форма лінзоподібна.

НС3 – ціла форма. Складається з двох фрагментів (результат сучасного пошкодження). Меч зламаний в першій третині клинка. Загальна довжина – 53.1 см. Гарда та наверх – прямі паралельні. Наверх 8.8x2.6, гарда – 10x2.6. Параметри руків'я – 3.6x7.1. Ширина перетину – 4.3 см., товщина – 0.8 см. при приблизній потужності наросту 0.7 см. Метал повністю зруйнований. Виразно зафіксувалася наявність жолобів, які, окрім виконання своєї прямої функції, надали клинку чудової форми. Рентген виявив на ефесі отвори для кріплення накладок.

НС4. Клинок. Сучасним зломом розділений на дві частини. Внаслідок давнього пошкодження втрачено закінчення клинка. Ширина в місці зламу 3.9 см. Загальна довжина 50.3 см. Наверх (8x2.8 см.) розташоване паралельно гарді

(8.3x2.2см.). Руків'я довжиною 7.25 см. завширшки 4 см. Як і у випадку з нс1, зберігся лише крихкий оксид. На ефесі також присутні отвори.

НС5 – нижня частина клинка у дерев'яних піхвах, припаяна до стінки амфори. Загальна довжина знахідки 31 см., ширина на зламі – 6.6 см., товщина – 2.5 см. Матеріалом виготовлення піхов, судячи з залишок, було дерево. Використання дерев'яних піхов для баселарда було поширеною практикою. Рентгенографія дозволила побачити обриси піхов та зафіксувати наявність на їхньому кінці, за припущенням, оковки круглої форми.

У XIII ст. мореплавання, особливо морська торгівля, як у попередні та наступні століття, була пов'язана з великим ризиком не лише за рахунок фактору стихії, а й у зв'язку з розквітом піратської справи. Піратство на Чорному морі існувало з давніх часів. Зокрема, цей феномен фіксували ще античні писемні джерела. Піратський промисел в акваторії Понта був вигідною справою з огляду на наявність тут поживавлених торговельних шляхів. На період XIII – XV ст. піратство в регіоні являло собою масштабне та багаточислове явище. По-перше, в цьому контексті варто зазначити, що мало місце як власне піратство, так і каперство, яке цілком можна розглядати не лише як соціально-економічний, а й як політичний феномен. За часів Середньовіччя між піратством та військовою діяльністю на підтримку певної сили була дуже відносною. По-друге, важливим фактом є поліетнічність піратських груп. Так, можна говорити про турецьких, слов'янських, італійських, інших європейських морських розбійників. Письмові джерела, зокрема італійські, грецькі, візантійські, зберігають багато згадок щодо діяльності піратів. В контексті сказаного вище, варто згадати про домінують силового вирішення питань та толерування носіння зброї більшістю особисто вільних людей, характерну для Середньовіччя. Так, те, що члени команди судна були озброєні виглядає цілком логічно.

Для створення більш повного уявлення про баселарди, знайдені на досліджуваній пам'ятці, ми звернулись до письмових та зображальних джерел. Оскільки для середньовіччя вони не є чисельними, були використані матеріали, пов'язаних не тільки з XIII, а й з XIV – початком XV ст. Звичайно, цей момент робить реконструкцію не точною, а скоріше узагальнюючою (для етапу Пізнього Середньовіччя).

Так, письмові джерела, в яких згадуються

баселарди, можна поділити на дві групи:

- літературні твори, наративні документи
- юридичні документи

Яскравим прикладом, що відноситься до першої групи є сатирична пісня часів правління Генріха V (Sloane MSS 2593):

*There is no man worth a leke
Be he sturdy, be he meke
But he bere a baselard*

Приблизний переклад якої звучить наступним чином:

*Немає ні гідного, ні нікчемної людини
Чи він сильний чи слабкий
Всерівно носить баселярд*

В поемі англійській поемі «Пірс Орач» (1370 – 1390 рр.) авторства Уільяма Ленгленда висміюються два священники, які носили срібні пояси та баселарди [5;]. Письмові джерела також повідомляють, що баселардом був вбитий Уот Тайлер (ватажок селянського повстання в Англії 1381 року). Ця пам'ятна зброя зберігалась тривалий час.

До другої групи можна віднести документ, що походить з Нюрбергу і датується 1341 роком. В ньому розповідається про справу проти людини, яка вдарила баселардом по голові жінку. До XIV ст. відноситься ряд постанов, які забороняли носити баселарди в місті (Німеччина, Франція, Італія).

Серед зображальних джерел можна виділити малюнки, скульптуру та барельєф. На зображеннях зустрічаються лицарі та вільні землевласники не дворянського походження [5; с. 8 – 9].

Проаналізувавши згадані вище джерела, можна стверджувати наступне:

Баселард був поширеним типом зброї і загалом не був прив'язаний до конкретного соціального прошарку (принаймні для XIII ст.). Тим не менш, з огляду на його популярність серед середніх верств асоціювався скоріше з ними.

Для образу баселарда не є характерними шляхетні риси, якими, наприклад, наділений образ лицарського меча (для XIII ст.)

Інкони баселард асоціюється зі злочинними, маргінальними елементами суспільства

Баселард сприймається як зброя, що зрівнює шанси «гідних» і «негідних»

Він є елементом озброєння, але щоб носити його не потрібні статус, чесноти та особлива фізична підготовка. Тому зустрічається образ баселярда – «модного аксесуару».

Можна стверджувати, що на формування

образу баселарда мав вплив середньовічний образ кинджала – «підступної», не шляхетної зброї. До того ж, в його формуванні значну роль відіграла асоціація загальнодоступності, позакласовості, «непрестижності». Тим не менш, баселард, в першу чергу сприймався як ефективна зброя. Образ баселарда несе на собі відображення змін у соціальній ієрархії, які відбувались протягом періоду його побутування в Європі.

Короткі клинки, представлені в колекції, відповідали умова абордажного бою. До того ж,

володіння баселардом в більшості випадків відповідало соціальному статусу купців та моряків. Все це дало нам підставу припустити, що вищеописані предмети являли собою особисту зброю екіпажу судна. Нечисленність та специфіка самих знахідок підтверджують цю тезу. Сподіваємось, що дослідження баселардів з Нового світу стане лише початком в дослідженнях озброєння середньовічних мореплавців Північного Причорномор'я.

Посилання:

1. Центр підводної археології. Режим доступу: <http://www.diver.univ.kiev.ua/index.htm>
2. Зеленко С.М. Подводная археология Крыма. – К.: ИД «Стилос», 2008.
3. Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990.
4. Валентирова К. Холодна зброя із затонулого італійського судна XIII ст. // Історія холодної зброї. Дослідження 2014. – К.: Інститут історії України АН України, 2015. – с. 64 – 72.
5. Laking Guy Francis. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. — L: G. Bell and Sons, Ltd, 1920. — Vol. III.
6. Meier A. Jürg. Sammlung Carl Beck. — Sursee, 1998.
7. Итальянские латники городских гарнизонов 1260. 1392 pp. // Военно-исторический альманах «Новый солдат» №69 / под ред. Киселева В.И. - Артемовск, 2002.

Юрій Толкачов, Сергій Купрій

МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК – ПРИКОРДОННЕ СТРАТЕГІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ АРБАЛЕТІВ НА УКРАЇНІ XIV-XVI СТ.)*

Дана стаття присвячена питанню про включення Меджибізького замку в систему стратегічної оборони Великого князівства Литовського. З цього приводу розглядається питання про значення арбалетів та наконечників арбалетних болтів при обороні фортифікаційних споруд, в даному разі Меджибізького замку.

Ключові слова: Арбалет, фортефікація, Литовське князівство, арбалетний болт

This article focuses on the inclusion Medzhybizh castle in strategic defense of the Grand Duchy Lyovskoho. On this occasion, discusses the importance of crossbows and crossbow bolts at the tips oboroni-fortefikatsiynyh structures in this case Medzhybizh castle.

Процес утворення Великого князівства Литовського – однієї з найвизначніших держав Східної Європи епохи середньовіччя – був складним і довготривалим територіально і на часі. Остаточно його кордони закріпилися в другій половині XIV ст. і сягали від Балтії до Чорного моря з півночі на південь і від Бреста до Смолен-

щини з заходу на схід. На відміну Литви і Московії, кожна з яких наполягали, що є законним нащадком Київської Русі.

Золота Орда намагалася перетворити руських місцевих князів на васалів, які б визнавали верховну владу монголо-татар над Східною Європою. Але з другої половини XIVст. на про-

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.